

УДК 373.2-053.5

Голота Н.М.,

доцент кафедри педагогіки

Педагогічного інституту

Київського університету імені Бориса Грінченка,

кандидат педагогічних наук, доцент

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ УЯВЛЕННЯ ЯК ОСНОВА ЖИТТЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкриваються сучасні наукові психолого-педагогічні підходи до формування просторово-часових уявлень у дітей дошкільного віку як необхідна умова формування їх життєвої компетентності.

Ключові слова: просторово-часові уявлення, орієнтування у просторі та часі, життєва компетентність дитини дошкільного віку.

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми. Одним із основних завдань сучасної теорії і практики виховання дитини дошкільного віку є формування її життєвої компетентності, тобто сукупності фізичних та інтелектуальних якостей людини і властивостей, необхідних їй для повноцінного існування. В оновленій редакції Базового компонента дошкільної освіти (БКДО) зазначено, що дошкільна освіта як перша самоцінна ланка має гнучко реагувати на сучасні соціокультурні запити, надавати необхідну дитині якісну інформацію, допомагати їй реалізувати свій природний потенціал, орієнтуватися на загальнолюдські й національні цінності. Зокрема, серед засад нової редакції БКДО зазначені: створення сприятливих умов для формування особистісної зрілості дитини, її базових якостей; компетентнісний підхід до розвитку особистості, збалансованість набутих знань, умінь, навичок, сформованих бажань, інтересів, намірів та особистісних якостей і вольової поведінки людини; формування цілісної, реалістичної картини світу; основ світогляду.

Відтак система дошкільної освіти повинна швидко реагувати на вимоги сьогодення. Сучасне українське суспільство – це «інформаційне суспільство», яке потребує нової генерації громадян, здатних швидко й оперативно орієнтуватися у різноманітних джерелах

інформації, засвоювати й практично застосовувати нові корисні знання.

Передумови оволодіння засобами сприймання різноманітної інформації, її творчого опрацювання закладаються в процесі розвитку вмінь орієнтуватися в навколишньому світі. Новітні психологічні дослідження засвідчують, що, пізнаючи, контролюючи і перетворюючи предметно-просторове середовище, людина реалізує свої індивідуальні здібності, стверджує себе суб'єктом діяльності (М. Безруких, М. Семаго, Н. Семаго та ін.). Вміння орієнтуватися в оточуючій дійсності, виокремлювати і засвоювати її найбільш суттєві моменти є необхідною умовою оволодіння різними видами діяльності.

Вищевказане свідчить, що одним із пріоритетних напрямів роботи ДНЗ має стати цілеспрямований розвиток просторових уявлень дітей дошкільного віку як базової основи для розвитку інтелектуальної, соціальної, творчої та інших сфер особистості дитини. Проблема орієнтації у просторі надзвичайно різнопланова і має універсальне значення для всіх сфер діяльності людини, пронизуючи різні сторони її взаємодії з дійсністю.

Аналіз наукових досліджень, на які спирається автор. У процесі пізнання і освоєння навколишнього світу людина цілком природно намагається визначити своє особливе місце в ньому і період перебування. Таке визначення здійснюється за допомогою використання понять «простір» і «час». Поняттям «простір» визначають співіснування і відокремленість речей одна від одної, їхню протяжність, порядок розташування однієї щодо іншої. Поняттям «час» характеризують послідовність існування явищ, що змінюють одне одного, відокремленість різних етапів, тривалість, темп, ритм процесів.

Як засвідчив здійснений аналіз, у філософських, психолого-педагогічних дослідженнях розкривається виключна роль освоєння часу та простору у побудові дитиною цілісної картини світу, усвідомлення свого місця в ньому. Простір і час є універсальною, базисною категорією у пізнанні дитиною оточуючих її людей і речей. Просторово-часові уявлення є невід'ємною частиною життя будь-якої людини, адже не можливе саме існування поза простором і часом. Охоплюючи всі сфери взаємодії дитини з довкіллям, орієнтування у часі та просторі створює умови для її всебічного

розвитку, зокрема формування світогляду, самосвідомості, а отже, є важливою умовою процесу соціалізації. Ще П. Лесгафт зазначав, що кожна свідомо діяльність потребує ґрунтовного розуміння значення простору й часу та вміння враховувати ці категорії.

Просторові й часові категорії належать до найважливіших понять, основних форм існування матерії, які відображаються у мовленні дитини й засвоюються нею у старшому дошкільному віці (Є. Владимирський, М. Всеволодова, Л. Федосєєва та ін.). Просторові та часові відношення можуть досягати великої складності, а відображення їх – високого рівня узагальненості, але найпростіші їхні форми доступні для чуттєвого відображення. Просторово-часові уявлення у житті дитини дошкільного віку мають пріоритетне значення, оскільки вони, водночас із сприйняттям, є підґрунтям для розвитку уваги, мислення, пам'яті, мовлення й уяви.

Вивчення психолого-педагогічних досліджень засвідчило те, що поняття «просторові уявлення» містить такі складові:

- уявлення про форму предметів та їхні розміри (З. Богуславська, В. Зінченко, Г. Люблінська, А. Столяр, С. Якобсон);
- здатність розрізняти предмети у просторі (А. Столяр);
- оцінка відстаней, взаємного розміщення предметів (Л. Венгер, М. Денисова, Г. Леушина, Н. Фігурин).

Зокрема, в розробленій А. Семенович структурі просторових уявлень виокремлено чотири рівні, які охоплюють кілька підрівнів: просторові уявлення про власне тіло; взаємовідношення зовнішніх об'єктів і тіла; вербалізація просторових уявлень; лінгвістичні уявлення, які формуються безпосередньо як мовленнєва діяльність і є водночас однією зі складових стиля мислення і власне когнітивного розвитку дитини.

Чітке сприйняття й оцінювання співвідносних якостей величини мають виключно важливе життєво-практичне та пізнавальне значення. Без спеціального налаштування зору на сприйняття кольору, форми, величини, визначення її різних просторових характеристик не можуть успішно формуватися уявлення про предмети, а відтак утруднюються практичні дії з ними. Без усвідомлення величини предметів їх неможливо відобразити під час малювання чи використати у процесі конструктивної діяльності. Сприйняття якостей величини необхідне для засвоєння математичних понять

«більше», «менше», «порівно». Не розуміючи плинності та незворотності часу, дитина дошкільного віку тривалий час залишається у стані «егоцентричного розуміння часу» (Л. Обухова), що не сприяє адекватному відображенню нею дійсності. На основі відображення просторово-часових відношень відбувається сприйняття рухів. Просторово-часові уявлення є досить складною структурою психіки, що відображається у різних видах діяльності дитини: ігровій, трудовій, навчальній, образотворчій; є основою для формування психічних процесів – образного та логічного мислення, уяви, пам'яті, мовлення.

Виокремлення аспектів проблеми, які ще недостатньо вивчені.

Здійснений аналіз наукових досліджень Б. Ананьєва, Л. Венгера, О. Запорожця, Г. Люблінської, М. Поддякова, О. Усової засвідчив те, що без урахування особливостей формування орієнтовно-пошукової діяльності, спрямованої на виявлення просторових і часових відношень, не можна побудувати наукову систему навчання і виховання дітей дошкільного віку.

Проблема формування просторових і часових уявлень, особливості орієнтування у часі та просторі, особливості уявлень дітей про час і простір, їх генезис, особливості сприйняття часу і простору, психологічні функції, що зумовлюють сприйняття часу і простору, роль сенсорного досвіду у сприйнятті простору вивчалися психологами (Б. Ананьєв, Л. Венгер, М. Веракса, П. Гальперін, О. Дьяченко, О. Леонтьєв, Г. Люблінська, Н. Побірченко, С. Рубінштейн та ін.).

У різні роки педагогічні розвідки науковців (Ф. Блехер, О. Гармаш, Т. Єрофєєва, Г. Леушина, З. Михайлова, Т. Мусейібова, Б. Нікітін, В. Новікова, І. Пашилїте, М. Поддяков, Т. Ріхтерман, А. Смоленцева, Т. Тарунтаєва, О. Фунтікова, Н. Яришева та ін.) проводилися за напрямками: формування системи уявлень про час і простір, роль дидактичних ігор, занять, моделей у формуванні просторово-часових відношень, взаємозалежність мовленнєвої активності дитини і розуміння просторово-часових категорій, взаємозв'язок просторових уявлень з особливостями сприйняття і зображень перспективних будов на площині, особливості пізнання часу і простору через літературні зразки і твори мистецтва, дидактичні умови формування просторових уявлень в учнів початкової школи, педагогічні умови дошкільних закладів, що забезпечують ефективне формування просторово-часових уявлень.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень (Л. Виготський, О. Запорожець, О. Леонтьєв, Д. Ельконін та ін.) дав підстави визначити основні фундаментальні принципи психічного розвитку дитини, що зумовлюють можливість пізнання нею філософських категорій «простір» і «час», а саме: творчий характер розвитку, соціокультурний контекст розвитку, сенситивність у засвоєнні мови, знаків, символів, сенсорних еталонів, предметних і розумових дій; діяльність та спілкування як рушійна сила розвитку, засіб навчання й виховання; періодизація дитячого розвитку; зона подальшого розвитку; активної діяльності; інтеріоризація та екстеріоризація як механізм розвитку й навчання. Дослідження останніх років (Б. Архіпов, А. Семенович, С. Умрихін та ін.) засвідчили, що розвиток просторового орієнтування і просторово-часових уявлень в онтогенезі покладений в основу як пізнавального, так і емоційного життя дитини. Ці положення є концептуальними щодо визначення змісту і специфіки роботи з дітьми дошкільного віку.

Незважаючи на те, що більшість авторів відносять просторово-часові уявлення до базису, над яким надбудовуються вся сукупність вищих психічних процесів, розвиток яких сприяє швидкому опануванню письма, лічби, читання, у практиці дошкільної освіти розвиток просторово-часового орієнтування традиційно пов'язують з формуванням елементарних математичних уявлень, залишаючи поза увагою те, що знання про властивості різних предметів, їх місцезнаходження, взаємозв'язки між предметами і явищами формуються в процесі різних видів діяльності, зокрема провідних – гри, навчанні, праці.

Водночас аналіз досліджень, присвячених формуванню просторових і часових уявлень і орієнтування у просторі (Б. Ананьєв, М. Вовчик-Блакитна, Г. Люблінська, Т. Мусейібова), дозволив констатувати, що недостатня сформованість просторово-часових уявлень на кінець дошкільного дитинства є однією з причин, які викликають труднощі в подальшому шкільному навчанні. Вчені зазначають, що час і простір є найбільш складними категоріями для розуміння і сприйняття дітьми дошкільного віку. Так, просторові розрізнення виникають досить рано, однак є більш складним процесом, ніж розрізнення якостей предмета. У психолого-педагогічних дослідженнях просторові уявлення розглядаються як психічне явище, включене у всі пізнавальні процеси під час формування

самих просторових уявлень і таке, що активізує пізнавальну діяльність в процесі сприйняття (Б. Ананьєв, Дж. Брунер, Л. Виготський, Р. Говорова, Г. Леушина, Г. Люблінська та інші).

В основі формування просторових уявлень має бути, насамперед, накопичення знань про предмети навколишнього світу в їх просторових співвідношеннях. У 60-х роках ХХ ст. дослідження раннього онтогенезу, здійснені В. Бушуровою, Н. Голубєвою та іншими засвідчили, що сприйняття протяжності, напрямку, місцеположення, форми, а тим більше пропорцій утворюється на основі відображення предметів та їх властивостей. Чуттєве пізнання простору зростає пропорційно накопиченню життєвого досвіду і знань про оточуючі їх предмети. У той же час було встановлено, що накопичення дитиною чуттєвих знань про предмети довкілля є першою передумовою для утворення і розвитку сприйняття простору. Суттєва особливість сприйняття простору полягає в тому, що вона є одним з видів відображення відносин між об'єктами. Диференціювання просторових, часових і кількісних відношень між об'єктом передуює утворенню знань про функціональні та причинно-наслідкові зв'язки між речами, які складають функцію мислення. Як зазначав Б. Ананьєв, орієнтування у просторі і структура сприйняття простору виражають загальні властивості психічного розвитку.

Варто констатувати, що дітям дошкільного віку значно важче дається сприймання часу, ніж сприймання простору; їм складно досягнути логіку часових відношень, тривалі часові періоди. Формування часових уявлень у дітей починається пізніше і має свою специфіку. Час – суттєва характеристика діяльності. Відтак засвоєння часових категорій відбувається через практичну діяльність дітей. Уміння орієнтуватися у часі дає дітям можливість успішно розвиватися, оволодівати різними видами діяльності, організовувати, планувати власну діяльність, регулювати темп, ритм своїх дій, враховуючи фактор часу. Багато позитивних якостей особистості дитини виникають і розвиваються завдяки плануванню дитиною своєї діяльності у часі, наприклад, цілеспрямованість, організованість і т. ін. Сприйняття часу, зокрема такі важливі його компоненти, як темп і ритм, відіграють значну роль у трудовій діяльності. Рівень розвитку часових уявлень у дітей є одним з найважливіших показників інтелектуальної готовності до шкільного

навчання. У дослідженні М. Веракси встановлено, що орієнтування на зв'язок часових і просторових відношень є особливою формою орієнтувально-дослідницької діяльності, відмінної від орієнтування тільки на часові й тільки на просторові відношення і, зокрема, зазначено, що таке орієнтування без спеціального навчання складається у дошкільників протягом всього дошкільного дитинства, однак без цілеспрямованого формування не досягає високого рівня. У світлі цих даних залишається актуальною проблема розвитку у дошкільників адекватних способів сприйняття простору і часу, повноцінних просторових уявлень і міцних навичок орієнтування у просторі. Це є одним з найважливіших завдань дошкільної освіти загалом і підготовки дитини до школи зокрема.

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті є висвітлення значення просторово-часових уявлень як основи життєвої компетентності дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. В оновленому БКДО особливу увагу приділено сенсорному розвитку дитини. Зокрема, освітня лінія «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі» передбачає формування доступних дитині дошкільного віку уявлень, еталонів, що відображають ознаки, властивості та відношення предметів і об'єктів навколишнього світу. Показником сформованості цих уявлень є здатність особистості застосовувати здобуті знання у практичній діяльності (ігровій, трудовій, сенсорно-пізнавальній, математичній тощо), володіння способами пізнання дійсності, розвиток у неї наочно-дієвого, наочно-образного, словесно-логічного мислення. Сенсорно-пізнавальна освітня лінія спрямована на інтеграцію змісту дошкільної освіти, формування у дітей пошуково-дослідницьких умінь, елементарних математичних уявлень, цілісної картини світу, компетентної поведінки в різних життєвих ситуаціях. Автори БКДО наголошують на необхідності включати завдання сенсорного виховання у різні види діяльності дітей, акцентуючи увагу на забезпеченні неодмінної умови успішного розумового і логіко-математичного розвитку дошкільників – застосуванні діяльнісного підходу, за якого дитина активно пізнає світ у різних видах діяльності – грі, спілкуванні, самостійній художній діяльності, навчанні (спрямовані на створення для дитини можливості набути чуттєвий досвід, що є привілеєм дошкільного дитинства), вміння орієнтуватися у найрізноманітні-

ших властивостях оточуючих предметів, виховання в неї культури сприймання; розвиток спостережливості, уважності до довкілля, здатності емоційно відгукуватися на події та явища навколишньої дійсності.

У зв'язку з вищевикладеним звернемося до проблеми формування «образу світу» у дошкільному дитинстві, поставленої ще О. Леонтьєвим. Серед складових образів світу, зокрема, виділяють фізичний світ, освоєння якого відбувається завдяки оволодінню дитиною прямою ходою, здійснення нею орієнтувально-пізнавальної активності. Завдяки фізичним та психічним новоутворенням відбувається змістовне збагачення образу фізичного світу – простору, руху часу. О. Леонтьєв, підкреслюючи виключне значення часу і простору для життєдіяльності людини, зазначав, що ці категорії визначають характер її стосунків з навколишнім світом.

Психосоматична складова образу світу полягає в усвідомленні дитиною власної тілесності, внаслідок чого відокремлюється образ «Я» у структурі свідомості. Недаремно психологи вважають основоположним етапом в структурі формування просторових уявлень саме сприйняття малюком власного тіла, яке починається з відчуття напруження і розслаблення м'язів, відчуття від взаємодії тіла із зовнішнім простором, а також від взаємодії дитини з дорослими.

У розробленій А. Семенович структурі просторових уявлень можна виділити чотири основних рівні, до складу кожного з яких, у свою чергу, входять кілька підрівнів. У підґрунтя виділення рівнів у структурі просторових уявлень покладена послідовність оволодіння дитиною просторовими уявленнями в онтогенезі. Безумовно, всі ці рівні у процесі розвитку дитини певним чином перетинаються у часі.

Перший рівень – просторові уявлення про власне тіло. В. Мухіна зазначає, що початкові уявлення про напрямки простору пов'язані з сприйняттям дитиною власного тіла, яке є для неї центром щодо визначення напрямків. На першому році життя малюк оволодіває «найближчим» простором. На другому році життя слово дорослого включається у просторове орієнтування.

Другий рівень – просторові уявлення про взаємовідношення зовнішніх об'єктів і тіла. Цей рівень включає уявлення про взаємовідношення зовнішніх об'єктів і тіла, які розподіляються на:

топологічні уявлення (про розміщення того чи іншого предмета), координатні уявлення (про розташування предметів з використанням понять «вгорі» – «внизу», «з якого боку»); метричні уявлення (про розміщення того чи іншого предмета), а також уявлення про просторові взаємовідношення між двома і більше оточуючими предметами. Таким чином, малюк орієнтується у більш широкому просторі, переміщуючись і діючи з предметами. Однак, як зазначає Г. Урунтаєва, виділяючи просторові відношення у практичній діяльності, дитина їх не усвідомлює. Розвиток просторових уявлень підкорюється закону основної осі: спочатку формуються уявлення вертикалі, потім уявлення горизонталі, уявлення про праву і ліву сторони. На думку Р. Лалаєвої, орієнтування дітей в навколишньому просторі розвивається у певній послідовності. Спочатку дитина визначає положення предметів лише у випадку їх розміщення збоку. Вміння розрізняти праву і ліву сторони предмета, який знаходиться безпосередньо перед дитиною, розвивається у неї пізніше. Найбільш важким є визначення правої й лівої сторін у людини, яка напроти, бо для цього дитині треба подумки уявити себе в іншому просторовому положенні. Результатом розвитку на цьому етапі стає цілісна картина світу у сприйнятті просторових взаємовідношень між об'єктами і власним тілом.

Третій рівень характеризується вербалізацією просторових уявлень. Існує певна послідовність появи у мовленні позначень топологічного плану. Засвоєння слів-позначень у більш старшому віці сприяє розумінню відносності просторових уявлень залежно від точки відліку. Поява просторових уявлень на вербальному рівні співвідноситься із законами розвитку руху в онтогенезі.

Четвертий рівень – лінгвістичні уявлення, які формуються безпосередньо як мовленнєва діяльність і є однією зі складових стиля мислення і власне когнітивного розвитку дитини. Цей рівень найскладніший.

Таким чином, зазначені рівні просторово-часових уявлень формуються в онтогенезі поступово, надбудовуючись один над одним. Якщо з яких-небудь причини дитина не пройшла всі рівні розвитку просторових уявлень, у неї будуть труднощі в оволодінні лічбою, читанням, письмом.

Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень (Н. Аксаріна, С. Козлова, М. Щелованов, Л. Олійник та ін.), методик

та технологій розвивального навчання (Г. Доман, С. Лупан, Е. Томас та ін.) переконує у доцільності раннього навчання дитини. Від цього залежить якість сприймання оточуючого світу, набуття знань про властивості та якості предметів, орієнтування у просторі. Дослідники Г. Доман, С. Лупан, Л. Павлова, Е. Томас стверджували, що, починаючи з тримісячного віку, дитину можна ознайомлювати з буквами, цифрами, іграшками та предметами за допомогою різноманітного наочного матеріалу. Раціональне навчання має будуватися на конкретних образах, які дитина безпосередньо сприймає в процесі навчання.

Сенсорний розвиток (сприйняття і просторові уявлення) дітей також є основою формування інтелектуальних і художніх здібностей людини.

В. Кудрявцев зазначав, що зміна парадигмальних установок сучасної освіти дозволяє розглядати розвиток дитини як процес її саморозвитку, де освіта є формою психічного розвитку дошкільника, а нормативи розвитку трансформуються в розуміння розвитку як норми. Відтак основні тенденції розвитку дошкільної освіти мають бути спрямовані на створення повноцінного освітнього простору, забезпечення цікавої, насиченої і безпечної діяльності, співробітництві дитини і дорослого в освітньому процесі, пріоритет комплексних завдань, які сприятимуть формуванню базових компетентностей дошкільників в освоєнні ними довкілля і привласненні культури.

Висновки. Просторово-часові уявлення пронизують всі сфери взаємодії дитини дошкільного віку з дійсністю, забезпечують її успіх у пізнанні навколишнього світу, в оволодінні різними видами діяльності, розвитку соціальної адаптації і, таким чином, є основою життєвої компетентності дошкільника.

Джерела

1. Базовий компонент дошкільної освіти // наук. кер.: А.М. Богуш ; авт. кол.: Богуш А.М., Беленька Г.В., Богінч О.Л. та інші // Спецвипуск журналу «Вихователь-методист дошкільного закладу», 2012. – 61 с.
2. Вовчик-Блаkitная М.В. Развитие пространственного различения в дошкольном возрасте // М.В. Вовчик-Блаkitная // Проблемы восприятия пространства и пространственных представлений // под ред. Ломова Б.Ф. – М. : Известия АПН РСФСР, 1961. – 200 с.

3. Гураш Л. Раннє дитинство : специфіка, особливості // Л. Гураш // Дошкільне виховання. – 2002. – № 1. – С. 24.
4. Люблінська Г.О. Дитяча психологія // Г.О. Люблінська. – К. : Вища школа, 1974. – 355 с.
5. Люблинская А.А. Особенности освоения пространства детьми дошкольного возраста // Формирование восприятия пространства и пространственных представлений у детей : сб. ст. // под ред. Ананьева Б.Г. – М. : Известия АПН РСФСР, 1956. – Вып. 86. – 223 с.
6. Мусейибова Т.А. Развитие пространственной ориентировки у детей дошкольного возраста : автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Л., 1964. – 19 с.
7. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : учеб для студ. вузов // В.С. Мухина – 3-е изд., стереотип. – М. : Изд. центр «Академия», 1998. – 456 с.

В статье раскрываются современные научные психолого-педагогические подходы к формированию пространственно-временных представлений у детей дошкольного возраста как необходимого условия формирования их жизненной компетентности.

Ключевые слова: пространственно-временные представления, ориентировка в пространстве и времени, жизненная компетентность ребенка дошкольного возраста.

The article presents modern scientific psychological and pedagogical approaches to the forming of pre-school children's spatial and temporal imagination as an essential condition for development of their vital competence.

Key words: spatial and temporal imagination, spatial and temporal orientation, pre-school child's vital competence.